

Gloria magna Patri, compar gloria Nascenti:
et Spiritui Sancto; gloria magna Deo¹²

A negyedik típus nyugati megfelelői közül a legkorábbiak, számra három, a XIII. századból valók,¹³ tehát lényegében azonos korúak a Pray-kódex Mária-officiumba ékelt versekkel,¹⁴ így Szabó distichonjai a vers legelső feljegyzései közé tartoznak. S ha ehhez hozzászámítjuk azt is, hogy a két distichont, akárcsak az első három hexametert, a Codex Albensis is tartalmazza,¹⁵ akkor egyrészt óvatosan megkérdőjelezhetjük U. Chevalier feltételezését,¹⁶ aki a vers születését, talán túl későre, a XII. századra teszi, másrészt újabb adalékokat nyertünk arra nézve, milyen szoros és élénk kulturális kapcsolatban állt Magyarország az Árpád-kor derekán Európával.

Szepessy Tibor

A Törökországi Levelek és a Perzsa Levelek

A *Törökországi Levelek* műfajának, stílusának, a korai felvilágosodásra mutató eszméinek és forrásainak kutatása a magyar irodalomtörténetírás régi problémái közé tartozik. Az összehasonlító szempontú tárgytörténeti kutatás megbecsülendő eredményeket ért el, elfogadható európai összefüggéseket tárt föl, valóban fölhasznált vagy csak valószínű, föltételezhető forrásművekre mutatott rá.¹

Az ilyen jellegű tanulmányoknak megvan az a nehézségük, hogy nemcsak biztos eredményekre, hanem hipotézisekre, föltevéseken alapuló túlzásokra vagy pedig indokolatlan szükkeblűsége vezethetnek. Igaz, a tényszerű adatok hiánya nem lehet minden esetben eldöntő tényező; de a párhuzamok és hatások erőltetése sem célravezető. A Mikes-kutatások ezen területének is megvannak a gyenge pontjai. Egyes föltételezett forrásművek az idők folyamán a szakirodalomban bizonyosság kategóriájába keveredtek; sőt, mint pl. Saussure forráslehetőségének kritikátlan valószínűsítése és időleges meghonosodása, téves elképzelésekre vezetnek.²

A bonyolultabb esetek körébe tartozik a *Törökországi Levelek* és a *Perzsa Levelek* között föltételezhető, ill. föltételezett összefüggés vizsgálata. Olyan irodalmi remekművek esetében, mint Mikes *Leveleskönyve*, szem előtt kell tartanunk, hogy a XVIII. században az alkotói kölcsönhatások formái igen differenciáltak, s nem korlátozódnak olyan imitációs jelenségekre vagy egyszerű szövegátvételekre, melyek kimutatása nem okoz különösebb nehézséget. Annál nagyobb fokú írói önállóságra kell következtetnünk, minél nagyobb nehézségbe ütközik a hagyományos irodalmi minták vagy források egyértelmű meghatározása. Az írói invenció és tehetség legfőbb jellemzője, hogy az új alkotás messze fölülmúlja elődeit, magasabb művészi fokon szintetizálja az európai és nemzeti irodalmi hagyományokat.³ Hasonló jelenség tanúi vagyunk, ha a *Törökországi Levelek* és Montesquieu világhírű levélregénye megszületésének körülményeit vizsgáljuk. A két alkotás műfaji stb. vonatkozásainak szemügyre vétele sok tanulságot ígér.

A *Törökországi Levelek* egyetemes tárgykörére, műfajára és Mikes levélszerkesztő technikájára nézve találhatók olyan XVII. század végi és XVIII. század eleji misszilis levélgyűjtemények.

¹² A latin szöveget nem-időmértékes magyar fordítás kíséri, mely sorra, de legtöbbször szótagszámra is megegyezik az eredetivel, és — nyilván a leoninusok hatására — csupa középrimú sorból épül fel.

¹³ L. a 9. sz. jegyzetét.

¹⁴ Vö. P. RADÓ: *Libri liturgici manu scripti bibliothecarum Hungariae*. Budapestini 1947. 33.

¹⁵ 24^v, 7–9. sorok. Erdemes megjegyezni, hogy a Pray-kódex második distichonját záró romlott *mansit* alak itt *permansit* formában jelentkezik; mindkét négyesoros egyedül itt hibás metrikailag.

¹⁶ L. a 7. sz. jegyzetét.

¹ A fontosabbak: KIRÁLY GYÖRGY: A Törökországi Levelek forrásaihoz. EPHK 1909. 237–77. és 334–45. (Paul Ricaut, Bayle, Gracian). — GRAGGER RÓBERT: Mikes forrásaihoz. EPHK 1911. 709–10. (Fénelon). — ZOLNAI BÉLA: Mikes Törökországi Leveleinek keletkezéséhez. EPHK 1916. 7–23. és 90–106. (Montesquieu). — FEST SÁNDOR: Adalékok Mikes Törökországi Leveleihez. EPHK 1916. 346–47. (Le Spectateur). — ZOLNAI B.: Mikes és a francia szellemi élet. EPHK 1921. 39–43. és 90–104.; 1922. 25–33. (Bussy Rabutin és Mme de Sévigné). — ZSOLDOS JENŐ: A biblia, a midrás és a zsidó Mikes Törökországi Levelein. Magyar Zsidó Szemle 1930. 109–123., 184–202.; 1931. 19–42.; és klny. Bp. — MADÁCSY LÁSZLÓ: Mikes Törökországi Leveleinek forrásaihoz. Szeged 1937, Francia Intézet 51. (főleg Bayle, Moréri, Chomel, Cl. Fleury).

² Erre a legjobb példa GÁLOS RZSŐ regényes elképzelése — Abafi Lajos naplőlmélete és Király Gy. Saussure-rel kapcsolatos forráshipotézise kombinálásával — Mikes *Leveleskönyvének* keletkezéséről. (Mikes Kelemen. Bp. 1954.)

³ Vö. Eredetiség — utánzás a Törökországi Levelekben c. dolgozatunkat. Helikon VF 1965. 375., 380.

mények és fiktív levélformájú könyvek, egzotikus útirajzok, amelyek a Párizsba került, majd Konstantinápoly közelében élő magyar „levélíró” ismeretkörébe tartozhattak.⁴

Zolnai Béla föltevése szerint ezek közül művészi értékeinél és eszméinél fogva terméke-nyítő hatásával legközelebb állhatott Mikeshez Montesquieu egzotikus levéregénye.⁵ Egy ilyen vélemény túl merésznek tűnnék, ha Zolnay ugyanakkor nem osztaná Négyesi László helyes észrevételét,⁶ hogy a *Törökországi Levelek* esetében a *Lettres persanes*-nak nem a francia társadalom, az abszolút monarchia szatirikus, aktuális rajzára, kritikai mondanivalójára vagy filozófiájára kell gondolnunk, hanem a műnek egy másik rétegére, az egész egzotikus háttérre, a változatos módszerrel levélbeszöftt gazdag forrásanyagra.

A *Lettres persanes*-t és a *Törökországi Leveleket* olvasva azonnal föltűnnek a fiktív levelezés műfajából adódó hasonló stílusfordulatok és levéltechnikai egyezések. Ezek mindkét műben természetesen elhithető eszközei egy közös irodalmi műfajnak, a valódi levelezés hangját utánozni akaró levélformának. S bár Zolnai egész sereg párhuzamba állítható példát idéz a kétféle irodalmi levelezésből, sőt a *Lettres persanes* közvetlen előzményéül szolgáló *Espion turc*-ból is, mértéktartóan megjegyzi, hogy ezek a misszilik stílusának imitálására szolgáló fordulatok nem föltétlenül a *Lettres persanes*-ből való átvételek igazolására, hanem a műfaji rokonság bizonyítására valók.⁷ Ilyen elemek: életszerű jelenetek, képzelt ajándékküldés, találkozások tervezése a levél címzettjével, útirajzrészletek, alkalmi arcképek, egymás leveleinek dicséretése, hírek és újságok tudósítása, kérdések a válaszvárás reményében, válaszolás fiktív kérdésekre, anekdoták és különféle históriák levélbeszövése, a rövid előadasmódra való korlátozódás „levelet írok nem könyvet”, „levelet írok nem históriát” stb. fordulatokkal, a levélküldés módozataira vonatkozó reális lehetőségek hangoztatása, mint pl. „többet nem írhatok, mert egy vén csifut várakozik a levelem után” (Drinápoly 15 február 1718), „innét oda minden nap mennek hajók, és akár mellyik hajosnak a leveleit oda adhatta kéd” (Rodosto 24 április 1720), „de a levelemet el végeztem, mert . . . a hajos utánam várakozik” (Rodosto 12 október 1734).

A műfaji rokonság érzékeltetésére valóban alkalmasak a Zolnai által felhalmozott stílusfordulatok, annál is inkább, mert kiderül, hogy nemcsak Montesquieu és Mikes irodalmi levelezésében fordulnak elő a legkülönbözőbb változatokban, hanem Marana *Espion turc*-jében, d'Argens *Lettres juifs*-jében, a *Lettres édifiantes* sorozatban, Saussure *Lettres et voyages* . . . c. írásában, s mindenütt, ahol és amikor a szerzők a levélműfaj kínálta sokféle lehetőséggel élnek.⁸ Funkciójuk azonban akkor a legtermészetesebb, amikor nem valami száraz levélkeret utánzá-

⁴ Mikes Kelemen összes művei. I. köt. Bp. 1966. 400–402. — Az úti levél keleti változataiból KIRÁLY Gy. felsorol néhányat, olyan szerzőket, „kiknek hatása Mikesen is meglátszik . . .”, pl. Jean Thévenot: *Voyages de M. Thévenot au Levant et en Asie*. Paris 1664. (Király szerint nyomai vannak Mikes 192. levelében.) — Paul Ricaut alábbi könyve, I. a 9. jegyz. — Jean-Baptiste Tavernier: *Relation du Grand Séraïl*. Paris 1675. és *Les six voyages de M. J.-B. Tavernier en Turquie, en Perse et aux Indes*. Paris 1676–77. — Careri Gemelli: Giro del Mondojának (Napoli 1699) francia fordítása, *Voyage du Tour du Monde*. Paris 1727. (Király szerint Mikes fordított is belőle, vö. Mikes ÖM I. köt. 186, 188. lev. jegyz.) — François de La Croix: *Mémoires du Sieur de La Croix*. Contenant diverses relations très-curieuses de l'Empire Ottoman. I–II. kötet. Paris 1684. (189. lev. és jegyz. — ZOLNAI szerint is hatott Mikesre, i. m. 1916, 13.) — A volt konstantinápolyi követ-ségi titkárnak van még egy levélalakú kompilációja. *État general de l'Empire Ottoman* . . . par un solitaire turc, trad. par M. de La Croix Paris 1675. — Du Mont (Jean, baron de Carlsroon): *Lettres historiques contenant ce qui se passe de plus important en Europe*. La Haye 1692–1710. (38 kötet, kb. havonként esik egy levél.) — Du Mont: *Nouveau voyage au Levant, par le sieur D. M., contenant ce qu'il a vu de remarquable en Allemagne, France, Italie, Malthe et Turquie*. La Haye 1694; bővített kiad. La Haye 1699–1700. (Király valószínűnek tartja, hogy Mikes olvasta.) — Vö. KIRÁLY Gy.: Mikes Kelemen levélműve. It 1913, 261, 266–67., 269. — Uő. Mikes Kelemen fordításai. EPhK 1912. 23. (Thévenot, Gemelli). A föntiekből csak Ricaut művének fölhasználását tudjuk bizonyítani.

Saussure külön ügy; kéziratának teljes címe: *Lettres et Voyages de César de Saussure en Allemagne, en Hollande, en Angleterre, en Portugal, en Malte, en Turquie et en France, de faits historiques curieux, amusants et de diverses aventures arrivées a l'Auteur* (Lausanne 1742; szerzői másolata 1765). Egy része kiadva: *Lettres et Voyages de Monsr César de Saussure en Allemagne, en Hollande et en Angleterre 1725–1729 etc.* Avec une introduction de B. V. Muiden. Lausanne 1903. Ebben a kiadásban a török vonatkozású levelek nem jelentek meg. Ezeket Thaly adta ki magyar fordításukkal együtt, kissé megtevesztő címmel: *De Saussure Cézárnak. II. Rákóczi Ferenc fejedelem udvari nemesének Törökországi levelei 1730–1739-ből és följegyzései 1740-ból.* (*Lettres et Voyages de Monsieur César de Saussure en Turquie*.) Bp. 1909. (Király Mikes 172–173. 182–183. levelében vélt olyan hasonlóságokat, amelyek alapján Saussure állítólag féltész kézirat művének utánzására, átvételekre gyanakodott. De Király erre vonatkozó érvei nem fogadhatók el, vö. a 173. lev. jegyz.)

⁵ ZOLNAI: i. m. 1916. 95; EPhK 1921. 104.

⁶ Négyesi I. BRÖTHY-BADICS: *A magyar irodalom története*. I. köt. Bp. 1906. 556.

⁷ ZOLNAI: i. m. 1916, 10., 22.

⁸ Giovanni-Paolo Marana: *L'Espion du Grand Seigneur, ou les Relations secrètes envoyées au Divan de Constantinople, découvertes à Paris pendant le règne de Louis le Grand*; trad. de l'arabe en italien, par J. P. Marana, et de l'italien en français par*** Paris 1684. — Később l'Espion dans les Cours des Princes Chrétiens . . . ou Lettres et Memoires d'un Envoyé secret de la Porte . . . trad. de l'anglois, 14^{ed}. Cologne 1715–16. — d'Argens: *Lettres juives*. La Haye 1737. (Zolnai csaknem bizonyosra veszi, hogy Mikes kezében volt d'Argens műve. I. m. 1916. 17. Szerintünk ez semmivel sem bizonyítható.) — *Lettres édifiantes et curieuses concernant l'Asie, l'Afrique et l'Amérique*. Paris, 1703-tól 1776-ig 34 kötet. (A rodostói könyvtárban 1736-ban 17 kötet volt meg belőle; Mikes valószínűleg olvasta őket. ZOLNAI: i. m. 1916. 96.) — Saussure-re vonatkozólag vö. előbb a 4. jegyz. végét.

sára használják fel őket, hanem a témától függően a levélírás élményét és hangulatát is tükröző, könnyed, közvetlen, familiáris tónusú irodalmi levelek, tehát formai szempontból művészi miniatűrök megírására is törekszenek a prózáirók. Az ilyen új formai megoldásokra az izlés-fejlődésnek abban az átmeneti szakaszában nyílott kedvező lehetőség, amely a francia klasszicizmust, ill. a magyarországi és erdélyi irodalmi barokkot feloldó rokokó stílus évtizedeire tehető.

A Mikes-levelek és Montesquieu egzotikus levelei tartalmi változatosságánál fogva és a keleti leírórészletekből következőleg akadnak bizonyos témabeli hasonlóságok. Ezek azonosítása és forrásműhöz, Mikesnél egyetlen forráshoz való kötése nehézséget okoz. Mikes ugyanis sokat merített személyes megfigyeléseiből, másrészt esetenként több forrást is használt. Ráadásul Montesquieu-nek és Mikesnek vannak közös forrásai: a magyar levélíró is merített P. Ricaut és Addison (*The Spectator*) francia fordításából, a bibliából s valószínűleg Fénelontól, Bayle-tól s talán az *Espion turc*-ból is.

A rodostói levélíró is szól a keleti állapotokról, főleg a török szokásokról, a fényes portáról, a sokfeleségű hatalmas szultánról, a háremélet titkairól, a heréletekről; tréfálkozik a török házasságon s a válás különös okain; szánakozik a török, örmény nők helyzetén; humorizál a mohamedán paradicsombeli állapotokról; élménybeszámolót rögtönöz a ramazánról, megveti a részeg derviseket; elmélkedik erkölcsi kérdésekről, a nagyvezérek változékonysorsáról, a despotikus viszonyok romlottságáról; elítéli a rabszolgaságot, kipécézi a társadalmi előítéleteket s a török konzervativizmust, és az udvari korrupciót stb. Kultúrát, ipart, kereskedelmet sürget a gyönyörű Boszporusz pusztá partjain. Realisztikus életképeket fest a keleti életmód furcsaságairól. Ezek java részét egyéni élettapasztalatai alapján örököltette meg. De később, a személyes élmények elapadása idején az 1750-es években egyetlen forrásmű⁹ és olvasmánytörvédek felhasználása révén összefüggő képet rajzol a mohamedán vallás és a törökök politikai szervezetéről. Egy levélalakú értekező típusú, angolról franciára fordított könyvet darabol föl és épít bele látható írói erőfeszítéssel meglehetősen eltérő szerkezetű és tónusú irodalmi leveleskönyvébe.

A keleti tematikához fűződő erkölcsi gondolatok és rögtönzött elmélkedések bőven találhatók a Mikes-levelekben is, bár ezek túlnyomóan személyes jellegűek.¹⁰ A rodostói levélíró többször említi a mohamedán fatalista istenhí legendáját az Isten által elhíntet kenyérről, az ember teremtéséhez sárt vivő angyalról s a halálról; reflexiókat fűz a hirtelen vezérváltásokhoz, elmélkedik a szerencse forgandóságáról, a földi dicsőség múlandóságáról és az örök gondviselésről. Montesquieu-höz¹¹ hasonlóan, Mikes is kiemeli a mohamedán vallásos közhelyet: „az ember ezen a világon csak zarándok, idegen és uton járó” (Rodosto 16 junius 1726).

A műfaji jegyek és a keleti tematika rokonsága azonban még nem bizonyíték a *Lettres persanes* ismeretének vagy felhasználásának alátámasztására. Abban igaza van Zolnainak, hogy a magyar szerző a francia kortársíró híres művében — ha valóban a kezében volt — kitűnő példát láthatott, hogyan lehet a levélformán belül kielégíteni az olvasó növekvő kíváncsiságát a különféle egzotikus és vad népek¹² szokásainak és erkölcsének leírásával; hogyan lehet az életből vett tapasztalati anyagot átalakítani irodalmi materiává.

Montesquieu a szatíra és a kontraszt kedvéért szól az örményekről, perzsákról, zsidókról és egyiptomiakról, távoli levelezőivel írat a spanyol, moszkvai viszonyokról, megemlékezik Kínáról és Arábiáról stb., — Mikes is humorral ír a különféle nemzetek asszonyainak természetéről, és kedvenc szórakozásairól, jó írói őszönnel aknázza ki a nagy társadalmi kontrasztból fakadó meglepő jelenségeket, szinte kimeríthetetlen a török, örmény, görög, zsidó, perzsa, orosz, tatár, kurd, szerencsen, egyiptomi, kínai stb. néprajzi, történeti, földrajzi vonatkozások közlésében.

⁹ Király Gy. megbízhatóan kimutatta, hogy Mikes Paul Ricaut, *The history of the present state of the Ottoman Empire* (London 1669) c. művének kivonatából készült francia fordítást, a *Tableau de l'Empire Ottomant* használta föl. A szöveg, amelyből dolgozott, Ricaut török történetének (*History of the Turks*. London 1680) francia fordítása, *Histoire de l'Empire Ottoman*... *Histoire generale des Turcs, Depuis leur Origine jusque'à 1704*, I—III. köt. La Haye 1709, függelékében jelent meg. L. erről részletesen Mikes ÖM I. köt. 1966, 172. lev. jegyz.

¹⁰ Vö. pl. a 7, 13, 90. stb. lev. és jegyz.

¹¹ Montesquieu: „Nous nous regardons comme des voyageurs qui ne doivent penser qu'à une autre patrie...” 119. lettre. *Lettres persanes*. Éd. revue et annotée par H. Bärckhausen, Paris 1913. I. köt. 230. — Talán közelebb áll Mikes fogalmazásához a *The Spectator* francia fordításának szövege: „On peut se rappeler les belles métaphores que l'Écriture emploie... que la Vie est un Pèlerinage, et que nous sommes des Étrangers et des Voyageurs sur la Terre.” *Le Spectateur* Éd. Amsterdam 1746. III. köt. 293. No 289. (Első kiad. 1714) ZOLNAI: i. m. 1916. 92., 101. De nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a bibliát Mikes is kitűnően ismerte, s számos frázist merített belőle közvetlenül is.

¹² A Mikes által jellemzett vad emberek, kurdok foglalkozásához hasonló dolgokról tud Marana *Espion turc*-je is, pl. „... des voleurs de grand chemin, qui dépouillent les passants de tout ce qu'ils ont” (Éd. 1715—16, III. 17). Vö. ZOLNAI: i. m. 1916, 96—7.

Előfordul, hogy Mikes élményleírásait olvasmányainak gondolatemlékeivel fűszerezi. Zsoldos Jenő szerint¹³ irodalmi hatásnak minősíthető az a részlet, ahol a levélfíró többi között a rodostói zsidó lakosokról beszél: „a sidó népről mint mondgyák, itt is csak olyan a sidó valamint másut”. (Rodosto 20 november 1721.) Ez a korabeli egzotikus irodalomban divatos téma¹⁴ Montesquieu-nél is megtalálható, mégpedig hangsúlyozott formában: 60. levele így kezdődik: „Tu me demandes s'il y a des Juifs en France? Sçache que, par-tout où il y a de l'argent, il y a des Juifs. Tu me demandes ce qu' ils y font? Précisément ce qu' ils font en Perse: rien ne ressemble plus à un Juif d'Asie, qu' un Juif européen.”¹⁵ S ha ezúttal van némi alap arra, hogy Mikes idézett sorait irodalmi forrásra vezessük vissza, szinte kizártnak látszik ez a következő esetben.

Mikes az élmény közvetlen hatása alatt a Rákóczit rászédő „asinus sidó” keresztelkedési komédiáját szemtanúként adja elő 81. levelében. Jóllehet az irodalomban előfordult hasonló történet, pl. az *Espion turc* 48. levelében, ahol egy Echimila nevű zsidó szerepel, aki azzal a koholt hírel, hogy egy francia ügyvéd fia a mohamedán vallásba akar átlépni, pénzt csal ki az írótól.¹⁶ Nem különleges esetek ezek, Istanbul és környékén utazó külföldiek szemtanúk és szenvedő alanyai is voltak az ilyen kalandoknak. P. Ricaut társadalomrajza érdekes háttérül szolgál a vegyes hitű és lakosú birodalomban burjánzó eretnkségekről, hitehagyásról és ateizmusról.¹⁷ Mikes éppen egy ilyen fondorlatos típust örökölt meg, s legyen tanúja a levélfíró tolla saját szerzősége mellett. Zsoldos ugyanis ebben a levélben is irodalmi átvételt sejt, szerintünk alaptalanul.

„Nénékám, mi itt tegnap kereszteltünk egy asinus sidót. Vagyon már harmad napja, egy sidó hozánk jöt nagy titkon, és kérte a fejedelmet, hogy ötet kereszteltesse meg, mert keresztényé akar lenni. Vagy két nap a papok mindenkor véle voltak, és készítették a kereszttségre. Tegnap meg keresztelték, a fejdelem volt kereszt apja, aki is ugyan könyvezet örömében, a sidó pedig jól tudta magát viselni, és a keresztelés az egész ceremóniával ment végben. Tegnap a fejdelemnek izeni, hogy ő már keresztény lévén, a több atyafiai között nem lakhatik, se nem kereskedhetik, azért kéri a fejedelmet, hogy segítse meg egy néhány pézel. A fejdelem jó szível küld néki száz tallért.” Eddig a szokásos áttérési história első fázisa. Kétségtelen hiteles történet, s ezt nemcsak az előadás módja tanúsítja, hanem az a körülmény is, hogy Mikes nem írt le Rákóczi személyével kapcsolatos kitalált dolgokat. Csaknem egy évtizede éltek már Törökországban, amikor ez az eset történt. S éppen Mikes megdöbbenése és őszinte csodálkozása árulja el, hogy ez az anekdotába illő komédia igazi egzotikus tapasztalatszerzés volt. Erre vall levelének további része:

„Ma regel keresik a sidót, hát nincsen, mindenütt tudakozodnak felőlle, és mondgyák, hogy több sidokkal hajóra ült és Constancinápolyban ment. Így csala meg minket az asinus sidója, vagy is inkább magát. It pedig vannak olyanok akik hogy meg tudták a dolgot, mondoták, hogy mind smirnán, mind pedig másut is követet el hasonló dolgot, és egynehányszor meg kereszteltette volt már magát. Olyan jól is tudta ő magát viselni, hogy semmit nem kellett neki mondani, hogy mit csinállyon, mi azt csudáltuk. Hát az asinus ő azt többször is próbálta volt . . .” (Rodosto 14 június 1727)

Ez a példa is figyelmeztet, hogy óvatosabban kell eljárunk olyan esetekben, amikor Mikes keleti élményanyaga és az európai egzotikus irodalom termékei között összefüggéseket keresünk. Montesquieu például nem járt abban az országban, amelyben Mikes élete javát kényszerűségből leélte. Mégis a keleti népek természetéről, társadalmi együttéléséről és társasági kultúrájáról szinte azonos a francia író és Mikes meglátása.

„Les hommes mêmes n'ont pas en Perse la gayeté qu'ont les Français: on ne leur voit cette liberté d'esprit et cet air content que je trouve ici dans tous les états et dans toutes les conditions. C'est bien pis en Turquie [. . .] Cette gravité des Asiatiques vient du peu de commerce qu'il y a entre eux: ils ne se voyent que lorsequ'ils y sont forcés par la cérémonie. L'amitié, ce doux engagement du coeur, qui fait ici la douceur de la vie, leur est presque inconnu. Ils se retirent dans leurs maisons [. . .] de maniere que chaque famille est pour ainsi dire isolée”.¹⁸ Montesquieu irodalmi források segítségével kialakított jellemzésének helyegi mondánivalója megfelel Mikes színes és valódi részletekkel illusztrált leveleinek.

Nézzük meg, hogyan ír a Párizsból érkező magyar nemes a török társasági életviszonyokról: „De azt el hiszié kéd, hogy nehezen szokhatom ehez az országhoz, . . . az idegen nemzetnek nehéz itt, mert semmi úsmerettséget, barátságot nem tehet, . . . azt nem kel várni, hogy valaki

¹³ Zsoldos: I. m. klny. 1930–31. klny. 78.

¹⁴ Le Spectateur Éd. 1946. V. köt. 183: „Reflexion sur les Juifs.”

¹⁵ Montesquieu; i. m. I. köt. 114.

¹⁶ A zsidó, áttérés, pénzcsalás motívumairól vö. az *Espion turc* idézett kiad. I. köt. 143; I. Zsoldos: i. m. 80. — Zolnar: i. m. 1916. 10.

¹⁷ L. Mikes *ÖM* I. köt. 184. lev. jegyz.

¹⁸ Montesquieu; i. m. Lettre 34.

a házához hijjon bennünket, bizony nincsen is az a nagyra vágyódásom, hogy valaki magához hijjon, mert ugyan is miért, . . . azt ugyan talám meg lehetne kérdezni a gazdától, hogy mint vannak a kéd gyermekei, de azt kérdezni, hogy mint vagyon a kéd felesége, azt nem jóvalom senkinek, mert botokkal kísérnék ki a háztól. It a gazdaszszonyrol nem is kel emlékezni, mint ha asszony sem volna a világon. Micsoda nyájaságért kívánhattya hát valaki a török barátságot, hanem csak éppen valamely haszonért.”

A „barátság”, a „társalgás” Mikes tapasztalatai szerint is ismeretlen fogalom a törökök körében. Ez a kulturált, udvari és társasági élethez szokott magyar nemes legfájdalmasabb pontja: „a valo, hogy a nyelvnek nem tudása is okozhattya a hozánk valo idegenséget, mert csak nem lehetünk olyan jo szível ahoz, akivel nem tudunk beszélni, mint akivel ki mondhattuk magunk gondolattját. Még eddig édes néném, igen igen keveset tudok törökül, nem tudom ezután mint lesz, de nékem ugy tettszik, hogy ezután is annál a két vagy három szonál, akit tudok, talám tudosab nem leszek, mert nem lévén semmi társalkodásunk a törökökkel, a töröknékel pedig meg annál keveseb, és így nem látom semmi modgyát, hogy tudosab legyek abban a nyelvben, amint vagyok. . . . itt még igen uj vendégek vagyunk, amikor pedig jobban meg úsmerem a dolgokat és a várost, akor többet írok . . .”¹⁹

Mikes a török házat fogháznak nevezi, ablakán nem lehet kinézni, ha csak lajtorjára nem mászik fel az ember; „kéd pedig jól tudgya az okát, hogy miért csinallják olyan magosan az ablakokokat” — írja Mikes a képzeletében Konstantinápolyba helyezett levelezőtársának —, „én nem tudom, csak gondolom, azért, hogy a szomszéd asszonyt ne lehesen meg látni, mert a török azt sem akarja, hogy a feleségire nézenek. Jól mondgyák azt, hogy francia ország az asszszonyok paradicsoma és a lovak purgátoriuma, török ország pedig a lovak paradicsoma és az asszszonyok purgátoriuma.”²⁰

Drinápoly után Rodostón is a társasági élet hiányáról, elszigeteltségéről panaszkodik Mikes, amikor az időtöltésről ír: „az ember nem mehet örökké sétálni, nem lehet mindenkor a mezőn vándorlani, az ide valo emberek pedig nem lehet társalkodni. Itt az idegen senki házához nem mehet. Kivált az örmények inkább féltik feleségeket, mint sem a törökök. Még nem láthattam a szomszéd asszszonyomat, napjában tiszter is a kapuja előtt kel el mennem, és ha a kapuban talál lenni, ugy szalad töllem, mint az ördögtől, és bé zárja a kapuját . . . Ebből el ítélheti kéd, hogy itt a lakosokál semmi úsmerettség nem lehet, nem is vesztünk semmit, mert itt ki szöcs, ki szabó, valami fő renden lévő emberek itt nincsenek, a kikhez mehetnénk.” S ezután kitűnő írói vénával jellemzi egy látogatás mozzanatait, s a végén egy mondatban összegezi a pillanatkép tanulságait: „török urak vannak, de unadalmas dolog törököt látogatni; egyik a, hogy törökül nem tudok, másik a, hogy ha az ember hozájok megyen, elsöben nő ülle le, ezután egy pipa dohányt ád, egy fincsa kávét, hatot vagy hetet szol az emberhez, ezután tiz oráig is el halgatna, ha az ember azt elvárná. Ők a beszélgetéshez, nyájasághoz éppen nem tudnak . . .”²¹

Mikes realizisztikus ábrázolókézségének a föntiekhez hasonló szubjektív megnyilatkozásai a XVIII. századi európai egzotikus irodalomnak alig feldolgozott értékei. A török s általában a keleti társadalomrajz teljesebb megértéséhez kissé vissza kell tekintenünk.

A keleti országok és népek politikai és erkölcsi-néprajzi jellemzéseit nagy divat volt levélförmájú munkákban megírni a XVII. és XVIII. század fordulója körüli évtizedekben. Különösen kedveltek voltak az oszmán török birodalomról, népeiről szóló témák. Ebben az is közre játszott, hogy a török háborúk, a keleti kédés első kiéleződése, valamint a bizánci kultúra hagyományainak fölszívódása és a XVI. századi török művészi, szellemi virágkor fokozatos megismerése megalapozták Isztambul európai hírnevét.

Az ismeretlen kelet szimbólumává emelt város kulcs helyzete az európai irodalom szempontjából is fontos tényező. Nemcsak azért, mivel vegyes (török, görög, örmény, zsidó, európai telepek: olasz, francia stb.) etnikai-szociális-vallási kevertségű lakosságának számával (kb. 700 000) ebben az időben Európa legnagyobb és legszínesebb fővárosának számított, hanem más okokból is. Isztambul a keleti és nyugati kereskedelmi útvonalak metszöpontja, földrajzilag összekötött kapocs Európa és Ázsia között, a keresztény és mohamedán világ összekötözésének göca; a meghódított délkelet-európai, észak-afrikai és ázsiai gyarmatterületek adminisztrációs, felügyeleti központja, a „fényes porta”, a „sok feleségű” szultán rezidenciája. Mindez következtetni enged az elmaradt feudális, rabszolgatartó ország gazdasági, társadalmi és politikai intézményeinek, lakosai életének, erkölceinek és szokásainak jellegére egy olyan államban, melynek domináló vonása: a szinte intézményes (vallásos) török konzervativizmus.

A lenyűgözö kontraszt fölkeltette az írók, utazók, diplomaták és hittérítők figyelmét, s az ottmán birodalomban olyan témára letek, amelyet hosszú évtizedekig aknázott ki az

¹⁹ Drinápoly 7 november 1717. (4. lev.)

²⁰ Drinápoly 12 július 1718. (15. lev.)

²¹ Rodosto 28 május 1720. (37. lev.)

európai, főleg az olasz, francia, angol, holland egzotikus irodalom. Az útleírások, útinaplók, valóságos élményeken alapuló irodalmi levelek, levélkeretbe foglalt egzotikus témák, emlékezősek már régóta rendkívüli népszerűségnek örvendenek.²²

Montesquieu formai leleménye, amelynek megvoltak ugyan az előzményei, célja és mondanivalója révén időszerű társadalmi-történeti problémákat, s a korai felvilágosodás racionalista filozófiájának igényeit fejezte ki, elegáns stílusával és kiváló művészi tehetséggel.²³ A *Lettres persanes* a keleti konzervativizmus írói kiaknázásával szokatlanul éles társadalom-szatírává vált. Helyesen látja Zolnai, hogy Montesquieu-nek regényírói feladata is volt: személyeket élénk állítani, cselekményt kialakítani és önállóságot lehelni az egzotikus anyagba.²⁴

Ezzel szemben Mikes más irányba fejlesztette a sokféle lehetőséget nyújtó divatos műfajt. A Franciaországból Törökországba került magyar nemes, különös életkörülményei folytán, az irodalmi levelelményt a Rákóczi fejedelemséggel bűdos magyarok életének letéteményesévé avatta. Az egész keleti milió rajza a bűdos író érzésein keresztül tükröződik. Olyannyira, hogy a *Törökországi Levelek* Montesquieu levélregénye mellett az európai levélműfajnak egy másik típusú, modern XVIII. századi művészi változatát képviseli.

Bizonyos, hogy a magyar levélíró ismert a *Lettres persanes* által képviselt európai (levél)irodalmi hagyományt. Csakhogy ő francia kortársától eltérő módon szubjektív tartalommal töltötte meg a szoros regénykompozícióba nem foglalt irodalmi levelezését. Amíg Montesquieu költött cselekménnyel vetette meg alapját egzotikus fiktív levelezésének, Mikes irodalmi leveleskönyvében a furcsa keleti milióban az átélt tapasztalati élményanyag dominál. Bár eleven és közvetlen leíró, remek csevegő és előadásszövő, mégiscsak közlő, helyenként értekező marad. Ebből is adódik, hogy amíg Montesquieu betétei társadalomkritikájának jól megválogatott eszközei, Mikes olvasmányemlékeiből merített példái és novellisztikus kölcsönzései hangulatos, de csak járulékos elemei a levélíró prózai előadásának, lelki-érzelmi élete művészi rajzának.

Ennek jellemző példája a *Törökországi Leveleknek* egy érdekes motívuma, amelynek legpontosabb irodalmi megfelelőjét Zolnai Montesquieu-nél találta meg. „Eleget pirongatz jo néném — írja Mikes 83. levelében —, de már én ahoz ugy hozá szoktam, valamint a muszka asszonyok a veréshez, akik azon panaszkodnak, hogy az urok nem szereti, ha egy kevés ideig veretlen hadgyák őket.”²⁵ Mikes futólag, alkalmi ötletből szötte e motívumot levelébe.

Montesquieu viszont a téma lehetőségeit aknázza ki célatosan. A *Lettres persanes* 51. levelének csattanója erre a motívumra van fölépítve. A levelet egy moszkvai perzsa követ írja Usbec-nek: „on ne scauroit croire combien les femmes moscovites aiment à être battues: elles ne peuvent comprendre qu'elles possèdent le coeur de leur mari s' il ne les bat comme il faut” [...] A követ ezután mellékeli egy moszkvai asszony fiktív levelét, aki anyjának panaszkodik, hogy az ura elhanyagolja őt. „Ma soeur est bien autrement traitée: son mari la bat tous les jours” [...]”²⁶

Egy ilyen vándoranekdota első látásra az irodalmi hagyományra irányítja a kutató figyelmét. Zolnai is Montesquieu-re utal, benne gyanítva Mikes forrását. Ám az ilyen irodalmi motívumnak ítélnélhet passzus alapulhat ebben az esetben szóbeli hagyományon is. A fiatal Mikesnek volt alkalmja hallani muszka asszonyokkal kapcsolatos anekdotákat, amikor Rákóczi

²² Íme néhány európai változata: Grangier: *Lettres envoyées du Levant par le Père Louis Grangier*. Paris 1616. — Pacifique: *Lettre écrite . . . par le Père Pacifique*. Paris 1628. — Quiclet: *Les voyages de M. Quiclet à Constantinople*. Paris 1664. — Monconys: *Journal du voyage de M. de Monconys*. Lyon 1665 — 66. — Thomas Smith: *Epistolae Quatuor, II de Moribus ac Institutis Turcarum, II de Ecclesiis Asiae et Constantinopolis*. Oxford 1674. Trad. anglaise: *Remark upon the Manners, Religion and Government of the Turks*. Londres 1678. — Nicolo Mussi: *Relatione della Città del Constantinopoli*. Bologna et Bassano 1675. — Comte de la Magdeleine: *Miroir de l'Empire ottoman . . .* Paris 1678. — Magni: *Quanto di più curioso e vago a potuto raccogliere Cornelio Magni . . . e dimore per la Turchia reste distribuite in questa parte in varie lettere scritte in Italia*. Parme 1679. — Michel Febvre: *Théâtre de la Turquie, où sont représentées les choses . . .* Paris 1682. — Du Vignau: *Le secrétaire-turc, contenant l'art d'exprimer ses pensées . . . avec une Relation très curieuse . . .* Paris 1683. — Donado: *Viaggi a Constantinopoli de G. B. Donado, senator veneto*. Vienne 1688. — J. Pitton de Tournefort: *Relation d'un voyage au Levant*. Paris 1717. Vö. ROBERT MANTRAN összefoglaló bibliográfiáját (*Relations de voyageurs européens*) könyvében: Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Paris 1962. 667 — 676. Jeles szerzők még: Pietro della Valle (1664), John Greaves (1665), Poulet (1667), Howard Henry (1671), Jacques Spon (1678), Hans-Jakob Amman (1678), G. J. Grelot (1680), Jouvin (1684), George Wheeler (1689), Cornelius Le Bruyn (1698), Jean Chardin (1723). Vö. a 4. és 8. sz. jegyz. is.

²³ Montesquieu: *Perzsa levelek*. Ford. RÓNAI GYÖRGY. Az előszót írta SZIGETI JÓZSEF. Bp. 1955. IX — X.

²⁴ ZOLNAI: I. m. 1921. 91.

²⁵ Rodosto 19 július 1727.

²⁶ Ha stílusában Montesquieu alatt marad is, de emlékeztet Mikes szövegére az Espion turc ama lapja, amely a *Lettres persanes* valószínű forrása volt: „Les femmes Russiennes ne se croient pas aimées de leurs maris, à moins qu'ils ne les battent tous les jours . . .” (Éd. i. m. III. köt. 7.) Vö. ZOLNAI: I. m. 1916. 91. — A témának egyébként hagyománya van, s A. Lortholary (*Le Mirage russe en France au 18e siècle*. Bovin 1951. 288) szerint S. von Herberstein, *Rerum Moscovitarum commentarii*-ra (Bála 1549) mutatna vissza: „On la retrouve dans la Satire Ménippée: «C'est religion entre femmes, comme en Moscovie, quand leurs maris les battent très bien, et s'estime celle-là mieux mariée qui a le plus de coups.» L. P. VERNIÈRE: *Montesquieu Letters persanes*. Paris 1960. 108.

és kísérete több ízben találkozott Lengyelországban Péter cár udvarával (1711), s a magyar főnemesek és udvari emberek megfordultak az orosz udvari nemesek társaságában. Mikes egyébként minden társadalmi célzat nélkül hozza elő a muszka asszonyok különös szokását. Ez is téma a humorizálásra: „Minden országban más szokás. A mi székely asszonyaink ezt bé nem veszik és másféle jelít kívánják a szeretetnek.”

Montesquieu és Mikes irodalmi levelezésében kimutatható véletlen motívumegyezés is. A 72. levelében Mikes szabadon elmeséli Theodosius kegyetlen tettét: „a nagy theodosius császár egy csekély dogerét két vagy három ezer embert ölet meg Thessalonikában. Valo hogy aztot meg bánta azután, de a meg holtak azzal fel nem támádnak.” S folytatja a legendával: „A valo, hogy gyönyörűség ennek a nagy császárnak azon cselekedetiért valo maga meg alá-zását látni, mert a templomban akarván menni az Isteni szolgálatra, szent ambrus a mediolaniumi érsek a templom ajtajában meg tartoztatá és bé nem bocsátá, mondván még az ártatlan vérel a kezéid véresek, még is a szent áldozatra akarsz menni, ha dávid királyt követted vét-kiben, kövessed penitentzia tartásában is. A császár magában szálván, a templom grádcisára le borula, és kéré az érseket, hogy adna neki penitentziát, aki is hat holnapig ki tiltá a templomból. E szép példa mind egy érseknek, mind egy császárnak.”²⁷ A 390-ben történt mészárlást és az ezt követő legendát, amelyet Mikes hosszabban, más példák kíséretében arra hozott föl, hogy emberi fogyatkozásai a legnagyobb császároknak is vannak, Montesquieu más összefüggésben kritikussal szemmel vette bele 61. levelébe. Mikes olvashatott erről az epizódról néhány keze ügyében levő könyvben a rodostói könyvtárban.²⁸ Szövege egyébként egyik jelzett mű szöve-gével sem egyezik meg pontosan, inkább szabad előadásként hat.

Az előbbiekben sorra vettünk olyan elemeket, amelyek alapján föltételezték a *Lettres persanes* forráslehetőségét a *Törökországi Levelek* szempontjából. Sőt, Zolnai föltevése után valószínűnek fogadták el, hogy Mikes ismerte Montesquieu levéregényét.²⁹ A föntiekből azonban kitűnik, hogy Mikes és Montesquieu vonatkozásában nem mutathatók ki olyan páruza-mok, egyezések vagy hasonlóságok, melyek forrása vitathatatlanul a *Lettres persanes*-re nyúl-na vissza. Tehát nem a *Törökországi Levelek* genezise szemszögéből vetődik föl Montesquieu neve, hiszen ismeretes, hogy a *Lettres persanes* anonim kiadása 1721 elején jelent meg, négy évvel azután, hogy Mikes megkezdte levélíró tevékenységét Törökországban.

Szem előtt kell tartanunk, hogy nincs kézzel fogható bizonyítékunk arra, hogy a *Lettres persanes* Mikes kezében lett volna, mint ahogy más művek esetében meggyőző tények állnak rendelkezésünkre,³⁰ olyan esetekben is, amikor a szóban forgó mű nem található meg Rákóczi rodostói könyvtára lajtsromában.³¹

Olyan könyvek Rodostóba kerülésére, melyeket Rákóczi és Mikes nem vittek magukkal Franciaországból, elfogadható bizonyos közvetítő szerep, amely Mikes francia környezetének és a fejedelem összeköttetésekének tulajdonítható a rodostói udvarban. Ha 1721 után megjelent más művek eljutottak Franciaországból Rodostóba, joggal föltehető, hogy a népszerűvé vált híres *Lettres persanes* sem hiányozhatott onnan. De ez sem több föltesésnél. Szóba jöhet az a korlátozott lehetőség, amely a konstantinápolyi francia követségen keresztül nyílt meg a búj-dosó Mikes részére, miután 1718 szeptemberében személyesen megismerte Bonnac márki francia követ családját Jenikőjben.³² Megemlíthető még, hogy Mikes a 30-as években meg-

²⁷ Rodosto 12 április 1726. — Montesquieu: i. m. 1913. Lettre 61. Montesquieu forrását egyébként Spinoza (Tractatus theologico-politicus) és Théodoret (Histoire ecclésiastique. V. köt. 17.) művében jelölte meg az újabb francia forráskutatás, vö. előbb VERNIERE: i. m. 1960. 128.

²⁸ Pl. Fleury: Histoire ecclésiastique. 1715. IV. köt. 589. — S. Augustin: Conf. VI. — Bayle: DictHist (Ambroise címszó). Vö. ZOLNAI: i. m. 1916, 17., 90. — MADÁCSY: i. m. 13—14.

²⁹ A fontosabbak: BARANYAI ZOLTÁN: Első Montesquieu-fordításaink. EPhK 1920. 5.: „Zolnai Béla valószínűvé tette, hogy Mikes kezében megfordult a Lettres persanes, sőt Mikes egyik anekdotájának forrásául is szolgált Montesquieu.” — BARÓTI DEZSŐ: La notion du rococo et la littérature hongroise. Acta Litteraria IX. 1957. 169. (Mikes ismerte többek között Montesquieu-t is).

³⁰ Többek között: Cl. Fleury: Histoire ecclésiastique. — N. Chomel: Dictionnaire oeconomique. — G. Derham: Theologie astronomique. . . Trad. de l'anglais. — S. Augustin: Confessions. — Ramsy: Les Voyages de Cyrus. — Fénelon: Télémaque. — Lettres édifiantes. . . stb., melyek megvoltak Rákóczi könyvtárában. Vö. „Rákóczi fejedelem Rodostóból Galatába szállított ingóságainak lajstroma 1736 április 30.” Kiadta THALY SAUSSURE említett kiadásának függelékében. Bp. 1909. 334—70. — ZOLNAI: II. Rákóczi Ferenc könyvtára. Bp. 1926. 27.

³¹ Ilyenek pl. Mme de Gomez: Les journées amusantes. 1—8. köt. 1722—1731. (Mulatságos napok. Rodosto 1745.) — Van Haeften: Le Chemin royal de la Croix. Paris 1655. (A keresztnek királyi útja. 1747.) — N. Méléncques: Le caractère des vrais Chrétiens. Paris 1693. (A Valóságos Keresztényeknek Tüköre. 1749) stb. Mikesnek bizonyára volt egy saját kis könyvtára is; fordításainak zöme azonban Rákóczi könyvtárhoz vezet.

³² Dusson Jean Louis, marquis de Bonnac (portai követ 1716—1725) és felesége első ízben Mikes 18. levelében (Bujukdere 15 szeptember 1718) szerepel; másodsor és utoljára a 26. levelben (Jenikő 16 május 1719). Mikes Rákóczival 1720. április 16-án Rodostóba költözött; semmi nyoma, s nem is valószínű, hogy innen Bonnac követ családjával magánértekezést tartott volna fenn, vö. a 26. lev. jegyz. — Franciaországból 1717 októberében Gallipoliba hajózó Rákóczi fejedelem udvari kíséretében 1717 és 1735 között mintegy 20—30 főnyi francia lehetett, köztük belső titkár, tisztek, nemesek, szolgaszemélyzet.

ismerkedett Claude-Alexandre Comte de Bonneval⁹⁹ is, aki Fénelonnal, Voltaire-rel és Montesquieu-vel levelezett, s ez utóbbival személyes ismeretségben is volt.

Kizáró akadály a nincs tehát annak, hogy Mikes előbb vagy utóbb olvashatta a *Lettres persanes*-t: ám ezt egyetlen döntő bizonyíték sem támasztja alá. Bármennyire csábító volt is Zolnai széles körű vizsgálódásai nyomán s a tanulságok eredőjeként a *Lettres persanes* Mikes forrásaként történő valószínűsítése, a kutatások eddigi eredményei csupán a föltételes mód használatára adnak lehetőséget.

Hopp Lajos

Vajda János ismeretlen évei

Az 1864 szeptemberétől 1867 áprilisáig eltelt időszak fehér foltként szerepel Vajda János életrajzaiban. 1864. szeptember 25-én szűnik meg hét éve fennállt lapja, a *Nővilág*, 1867 áprilisától pedig Bösörményi László lapjába, a *Magyar Újság*ba írja névtelenül cikkeit. Mindezt Komlós Aladár Vajda-monográfiájából tudjuk.¹ De: hogy mi történt költőnkkel a két terminus közötti közel három év alatt, arról életművének alapos ismerője is keveset tud. A Bécsben székelő magyar udvari kancellárián dolgozik egy ideig, elfeledett tárcája jelenik meg *Pest és Bécs* címen a Kecskeméthy Aurél szerkesztette Bécsi Híradóban, és ... a továbbiakban Komlós idézett műve nagyobbrészt Vajda Kemény Zsigmondhoz írt nyílt levele² sovány életrajzi adataira hivatkozik. Dolgozatunk célja: segítséget nyújtani a „fehér folt” feltérképezéséhez.

1.

Ismeretes, hogy Vajda János 1862-ben megjelent röpiratai, az *Önbírálat* és a *Polgárosodás*, valamint az 1863-as év első felében általa szerkesztett *Magyar Sajtó* álláspontja heves ellenérzést váltott ki a kortárs politikai és irodalmi közvélemény mértékadó köreiből. Röpiratai továbbá a *Magyar Sajtó*ba írt cikkei társadalmi kérdésekben radikálisabbak, mint az akkor irányt szabó hazai politikai és irodalmi orgánmok elképzelései, politikai-közjogi sikon viszont engedékenyebbek az akkor szinte köztételen elfogadottnál.

A középbirtokos nemesség különböző politikai irányainak képviselői — következőképp — elgondolásaik háttámadóját látták Vajdában. Irodalmi kérdésekben kifejtett nézetei pedig az egyre befolyásosabbá váló Kemény—Gyulai-csoporttal hozzák összeütkezésbe. Az irányt adó körök előtti népszerűtlenségét csak növeli Thaly Kálmánnal támadt szerencsétlen összetűzése. Thaly lapja, a *Nemzeti Képes Újság* azt a hírt terjeszti költőnkéről, hogy őt kérték fel „a félhivatalos Sürgöny vezetésének átvételére”.³ Vajda felelőségre vonja Thalyt, vitájuk azzal végződik, hogy költőnk előbb bottal, majd puszta kézzel támad rágalmozójára.⁴

Mindezek következményeként Vajda lába alól mindinkább kifut a talaj. A *Magyar Sajtó* szerkesztését 1863. július elsejével Pákh Albert veszi át. Másik lapját, a *Nővilágot*, 1864. szept. 25-én szünteti meg a kiadó, Heckenast Gusztáv. Heckenast ugyan „a jelenlegi sajnos pangás” miatt bekövetkezett megcsappant érdeklődésre hivatkozik.⁵ A kortársak azonban nagyon jól tudták, „hogy a lap bukásának oka — a politika volt”.⁶

„Minden jóvedelemforrásból kifogyva — írja erről az időszakáról Kemény Zsigmondhoz intézett nyílt levelében — hazai közintézeteknél kerestem alkalmazást, de mindenütt önök klikkjének egy-egy boldog sinecurába helyezett fölhízott alakja magasodott föl előttem kár-

⁹⁹ A renegát Bonneval, más néven Achmed pasa, Karamella tartomány kormányzója, Bonnac márkiságára volt, és Rákóczi rodostói udvarával összeköttetésben állt, ott többször megfordult. Erről a konstantinápolyi császári követ kémjelentései is tanúskodnak (Wien Staatsarchiv). Mikes ír róla a 97, 107, 119 és 123. levelében (1732—1737), de nincs róla valami jó véleményemmel, elítéli őt, mert elhagyta hitét s mohamedánná lett. Vö. ZOLNAI: i. m. 1916, 21.; 1921, 21. — SZERFT: A száműzött Rákóczi 1715—1735. Bp. 1913. 317. — ANGYAL DÁVID: Adalékok II. Rákóczi Ferenc törökországi bújdosása történetéhez. Száz 1905. 219—21.

Montesquieu utóírásaiban olvasható, hogy pl. Magyarországról hazafelé utaztában Velencében gyakran volt együtt Bonnevaltal (Voyages de Montesquieu publ. par le Baron A. de Montesquieu. Bordeaux 1834, I. köt. 34, 44, 66, 72 stb.). levelezett is vele: Correspondance de Montesquieu, publ. par F. GEBBUN. Paris 1914. I. köt. 247. L. még EPHK 1915. 138. — RÁÓZ LAJOS: Montesquieu utazása Magyarországon. Akadémiai Értesítő 1914. 171—72.

¹ KOMLÓS ALADÁR: Vajda János. Bp. 1954. 132—139.

² A „P. Napló” szerkesztője b. Kemény Zsigmond úrnak, a továbbiakban: *Nyílt levél* (Magyar Újság 1867. dec. 21.; Vajda János válogatott politikai írásai. Összeáll. és bev.: KOMLÓS ALADÁR. Bp. 1954. 103—114., a *Nyílt levél*ből idézettek e munka lapszámaira utalnak).

³ *Nemzeti Képes Újság* 1863. márc. 8. Irodalom; idézi: KOMLÓS i. m. 132. Itt kívánjuk leszögezni, hogy Vajda népszerűtlenné válásához nem kis mértékben hozzájárult az is, hogy a Gyulaival és körével folytatott polemáiban maga is sokszor vétett a lovaglás szabályai ellen. Arany Jánost pedig több alkalommal is igazságtalanul megtámadta. L. KOMLÓS i. m. 120—129.

⁴ Az eset ismertetését l. KOMLÓS i. m. 132—133.

⁵ *Nővilág* 1864. szept. 11. és 25. (37. és 39. sz.)

⁶ [ALDOR IMRE] Cassius: Irodalmi csevegések II. (Magyar Világ 1866. jan. 3. I. 17.)